

László Zsigmond Bujtás

De Nederlandse vertaling van Ferenc Pápai Páriz' *Rudus redivivum* (1701)¹

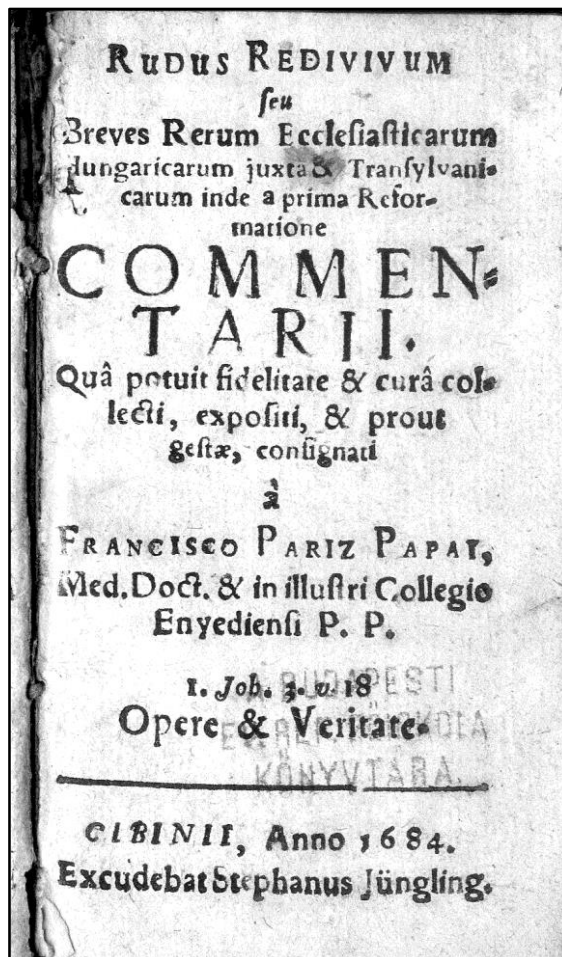
Abstract

Ferenc Pápai Páriz, Professor at the Reformed College of Nagyenyed in Transylvania published his work 'Rudus redivivum' on church history in Hungary and Transylvania in 1684 in Nagyszeben. The Dutch physician and literary man, Abraham van Poot brought out another book entitled 'Korte historie van de reformatie der kerken van Hongaryen en Sevenbergen' (Short history of the Reformation in Hungary and Transylvania) in 1701 in Amsterdam. Text analysis indicates that the Dutch book is a complete translation of the work of Pápai Páriz. A letter published at the end of the appendix of the Dutch work proves that the author and the translator knew each other. A unique copy of the Dutch book is preserved in the Metropolitan Ervin Szabó Library, Budapest.

Keywords: Pápai Páriz, Ferenc; Poot, Abraham van; Church history in Hungary and Transylvania, 16th and 17th century; Bibliography of Abkoude, Johannes and Arrenberg, Reinier

In 1918 verscheen in het Hongaarse tijdschrift *Dunántúli Protestáns Lap* (Protestants Blad voor Transdanubië) een korte mededeling, geschreven door een anonieme auteur.² Volgens dit artikel wordt in de in 1788 uitgegeven bibliografie van Johannes van Abkoude (1703-1761) een werk van Abraham van Poot vermeld met de titel *Reformatie van Hungarijen en Zevenburgen*.³ De auteur van deze publicatie oppert het idee dat het genoemde werk, waarvan hij geen exemplaar in Nederlandse, Duitse of Hongaarse bibliotheken heeft kunnen vinden, eventueel een gedeeltelijke of gehele vertaling is van het werk *Rudus redivivum* van de Zevenburgse wetenschapper en poly-

histor *Ferenc Pápai Páriz* (1649-1716), dat over de reformatie van Hongarije en Zevenburgen handelt.⁴ De bibliografie van de Hongaarse literatuurgeschiedenis, die dit vermoeden als een vaststaand feit behandelt, vermeldt dat Adam [sic] van Poot het werk van de Zevenburgse wetenschapper vertaald heeft.⁵ Géza Nagy vermeldt in het namenregister van zijn niet lang daarna verschenen monografie over Pápai Páriz Adam [sic] Poot als vertaler van het werk van Pápai Páriz.⁶ Bovendien beweert hij, in zijn opsomming van de werken van de Zevenburgse auteur – eveneens zonder bewijzen aan te voeren – dat *Rudus redivivum* in het Nederlands is uitgegeven en dat deze uitgave een vertaling was van Poot, Adam, 1701-1711.⁷

Titelblad van de uitgave van *Rudus redivivum* die in 1684 te Nagyszeben verscheen (Ráday-collectie Boedapest)

Omdat de in het begin van de vorige alinea genoemde publicatie pas na het verschijnen van het werk Régi Magyar Könyvtár (Bibliografie van oude Hongaarse boeken, voortaan: RMK) van Károly Szabó en Árpád Hellebrant het licht zag, en ook de tijdgenoten en biografieschrijvers van de Zevenburgse geleerde niet op de hoogte waren van de Nederlandse uitgave, heeft de Hongaarse bibliografische literatuur tot op heden geen aandacht besteed aan het werk.

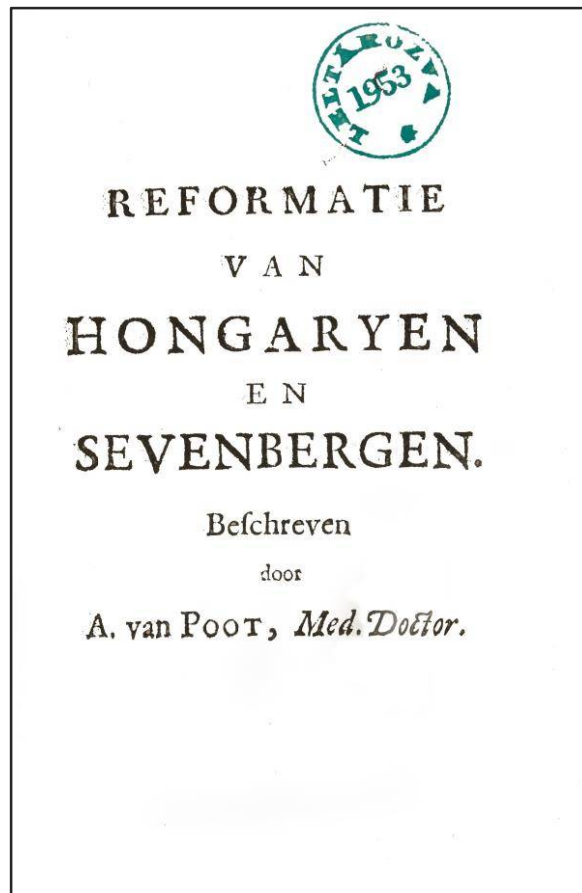
De Nederlandse bibliografische literatuur heeft dit echter – zoals we gezien hebben – wel degelijk gedaan, want het werk wordt niet alleen genoemd in de bibliografie van Van Abkoude van 1788, maar ook in het supplement op de in 1743 verschenen uitgave hiervan,⁸ alsmede in de in 1773 verschenen uitgave.⁹ Bovendien zijn de desbetreffende gegevens later overgenomen in de Nederlandse biografische lexicons. Hoewel in alle uitgaven van Van Abkoudes werk wordt vermeld dat het onderhavige werk in 1701 in Amsterdam in *duodecimo* formaat is verschenen, geeft C. Kramm in 1860 in het tijdschrift *Navorscher* zonder bronvermelding aan dat het boek in 1711 het licht heeft gezien.¹⁰ Dit gegeven werd vervolgens overgenomen door het tussen 1852 en 1878 verschenen biografische lexicon van Abraham Jacob van der Aa, die – eveneens zonder bronvermelding – beweert dat het boek in *kwarto* formaat is verschenen en ook gravures bevatte.¹¹ In het hierna, in 1888, gepubliceerde biografische lexicon van Nederlandse schrijvers is eveneens te lezen dat het werk in 1711 werd uitgegeven.¹²

Omdat er in de Nederlandse bibliotheken geen enkel exemplaar van het boek aanwezig is, terwijl het schrijver dezen wel gelukt is een exemplaar te vinden op de afdeling oude en kostbare werken van de Collectie Boedapest van de Hoofdstedelijke Bibliotheek Ervin Szabó (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár),¹³ is het de moeite waard het waarheidsgehalte van het bijna honderd jaar geleden geuite vermoeden te toetsen en de houdbaarheid van de tegenstrijdige beweringen in de Nederlandse vakliteratuur met behulp van dit exemplaar te onderzoeken.

Beschrijving van het boek

Het voorblad van het boek is voorzien van de volgende titel: Reformatie van Hongaryen en Sevenbergen. Beschreven door A. van Poot, Med. Doctor. Op het eigenlijke titelblad van het werk staat te lezen: Korte historie van de reformatie der kerken van Hongaryen en Sevenbergen. Uit

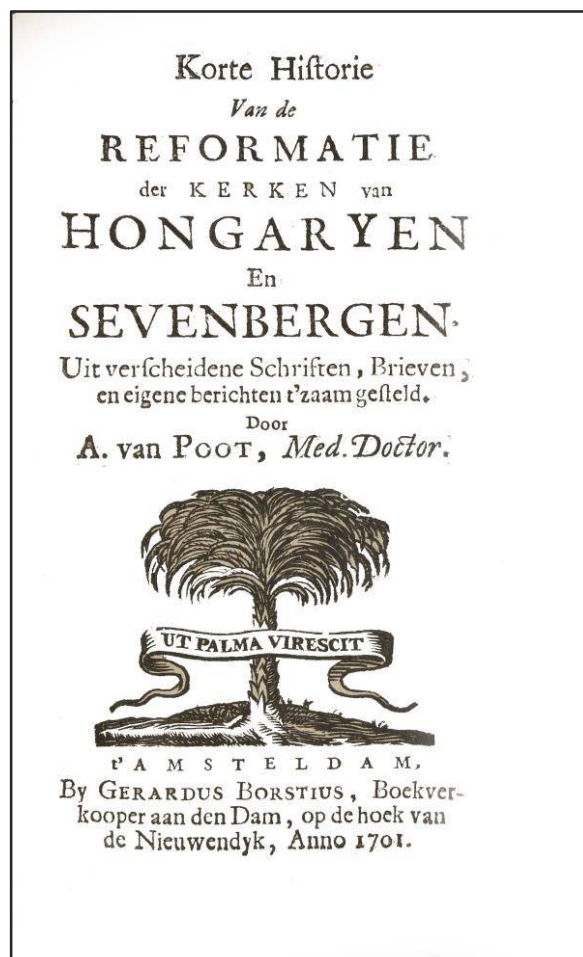
verscheidene schriften, brieven, en eigene berichten t'zaam gesteld. Door A. van Poot, Med. Doctor. t'Amsteldam, by Gerardus Borstius, boekverkooper aan den Dam, op de hoek van de Nieuwendyk, Anno 1701.

*Voorblad van de Nederlandse vertaling van Rudus redivivum
 (Hoofdstedelijke Bibliotheek Ervin Szabó, Boedapest)*

Wie het boek ter hand neemt, kan onmiddellijk vaststellen dat het werk in 1701 is verschenen, en wel in *duodecimo* formaat, en dat er geen gravures in zijn opgenomen. Omdat Van Abkoude in geen enkele uitgave van zijn werk een andere editie dan die van 1701 noemt, hoewel hij zijn bibliografie voortdurend door middel van supplementen aanvulde, is het onwaarschijnlijk dat er ooit een editie in 1711 is verschenen. Een uitgave

van 1711 is ook twijfelachtig omdat boekhandelaar *Gerardus Borstius*, die het werk heeft uitgegeven, in 1707 overleden is.

*Titelblad van de Nederlandse vertaling van Rudus redivivum
(Hoofdstedelijke Bibliotheek Ervin Szabó, Boedapest)*

Het bestaan van een uitgave van 1711 zouden we helemaal kunnen uitsluiten als er een in die tijd gangbare voorraadcatalogus bewaard was gebleven van Borstius of zijn zoon, Gerard jr., die eveneens boekhandelaar was. Er bestaat wel zo'n catalogus die uit het begin van de achttiende eeuw is gedateerd,¹⁴ maar omdat die slechts een omvang van vier pagina's heeft en noch compleet is, noch het onderhavige werk

vermeldt, hebben we hier weinig aan. De uitgave van 1711 is waarschijnlijk als gevolg van een schrijffout in de vakliteratuur opgenomen, zoals de eerder genoemde anonieme auteur vermoedde.¹⁵

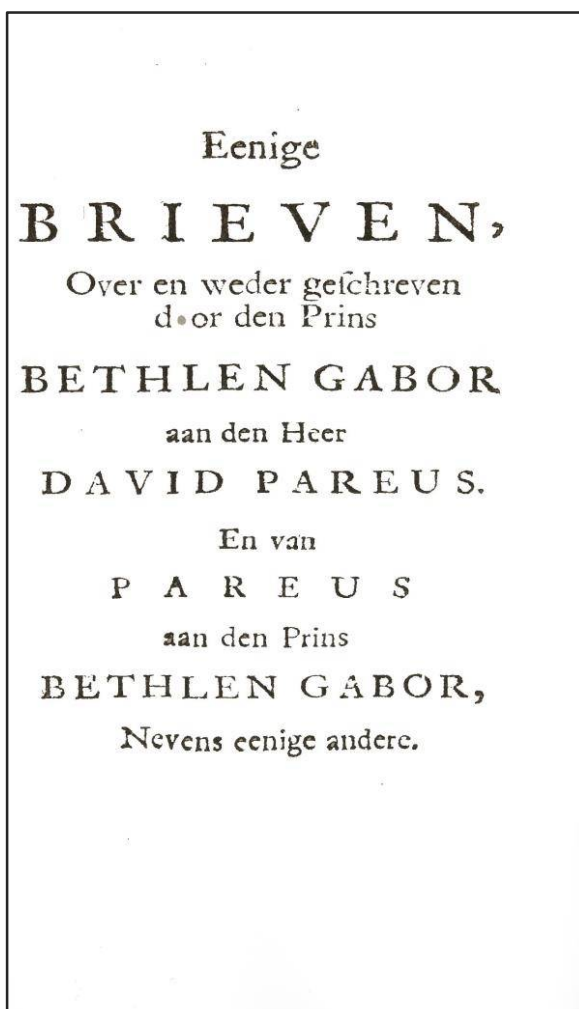
Na bezichtiging van het, zoals vermeld, in duodecimo formaat verschenen boek is ook uit te sluiten dat er een kwarto uitgave van heeft bestaan. De omvang van het werk is namelijk zo gering dat het zinloos zou zijn geweest het in dit formaat te publiceren.

Er vallen eveneens vraagtekens te plaatsen bij de mededeling dat er een geïllustreerde uitgave van het werkje heeft bestaan, want qua inhoud en aard (kerkgeschiedenis van Hongarije en Zevenburgen inclusief de bijbehorende bronnen) is het niet dusdanig “belangwekkend”, dat het de moeite waard zou zijn geweest om er gravures voor te laten vervaardigen en daarvoor extra kosten te maken. Dit is des te minder waarschijnlijk omdat het hier gepresenteerde exemplaar uniek lijkt te zijn: het komt in de internationale boekendatabases op het internet niet voor, wat erop duidt dat het in een kleine oplage is verschenen.

De achterzijde van het titelblad van het boek is onbedrukt, hierna volgt de opdracht van de auteur aan *Jan d’Orville*, die volgens de tekst een “voornaam koopman, en oud diacon der Hervormde Kerke tot Amsteldam” was, van wie de auteur een “verplichte vriend en gehoorsame dienaar” was.

Hierna volgt het voorbericht van de auteur (ff. *4[r]–[6v]), vervolgens het werk zelf (pp. 1-115), dat voorafgegaan wordt door een nieuwe, korte titel: *Reformatie van de Hongarise en Sevenbergse Kerken*. Boven de tekst is vanaf pagina 2 tot en met 115 dezelfde tekst als koptekst gedrukt, maar gesplitst in twee delen: op de linkerpagina’s staat “*Reformatie van de Hongarise*” en op de rechterpagina’s “*en Sevenbergse Kerken*”.

De hoofdtekst van het werk wordt gevolgd door het aanhangsel (pp. [117]-156). Op het titelblad hiervan is te lezen: *Eenige brieven, over een weder geschreven door den Prins Bethlen Gabor aan den Heer David Pareus. En van Pareus aan den Prins Bethlen Gabor, nevens eenige andere*. Het aanhangsel bevat in het totaal zeven brieven, waarvan elke – in tegenstelling tot de aan de vertaling ten grondslag liggende Zevenburgse uitgave – op een nieuwe bladzijde begint. In het gedeelte van het boek dat de brieven bevat is boven de tekst eveneens een koptekst te zien, het volgnummer van de desbetreffende brief, dat als volgt wordt aangegeven: *I. BRIEF, II. BRIEF* enzovoort.

*Titelblad van het Aanhangsel bij de Nederlandse vertaling van Rudus redivivum
(Hoofdstedelijke Bibliotheek Ervin Szabó, Boedapest)*

Wanneer men de Nederlandse vertaling regel voor regel vergelijkt met het originele werk van Pápai Páriz, is de conclusie gerechtvaardigd dat het in Amsterdam verschenen boek – behoudens kleinere en grotere afwijkingen – een *volledige* vertaling is van het boek van de Zevenburgse geleerde.

Tussen de typografie van het oorspronkelijke werk en die van de Nederlandse vertaling bestaat een belangrijk verschil. In de vertaling zijn in tegenstelling tot de Zevenburgse uitgave in de marge kanttekeningen ge-

plaatst die de inhoud van de hoofdtekst samenvatten. Dit is het werk van de vertaler.

Er is dus sprake van een boek waarvan het bestaan onbekend was bij zijn Hongaarse en Zevenburgse tijdgenoten, dat tot nu toe niet vermeld wordt in de Hongaarse bibliografische literatuur, en dat alleen door de laatste biografieschrijver van Pápai Páriz, Nagy, aan de Zevenburgse wetenschapper is toegeschreven vanwege het vermoeden van de eerder genoemde negentiende-eeuwse anonieme schrijver.

In het exemplaar dat in de Hoofdstedelijke Bibliotheek Ervin Szabó wordt bewaard, is helaas geen eigendomsnotitie te vinden, en ook in de inventaris vindt men geen gegeven dat erop duidt wie de oorspronkelijke eigenaar van het boek is geweest en wanneer het werk in het bezit van de bibliotheek is gekomen. Het enige aanknopingspunt is een stempel op het voorblad, waaruit blijkt dat het boek reeds in 1953 deel uitmaakte van het boekenbestand van de bibliotheek.¹⁶

De hoofdtekst van het werk omvat de volgende in het Nederlands geschreven teksten:

1) brief van de Hongaarse koning, Lodewijk II, aan de inwoners van de stad Nagyszeben¹⁷ (Boeda,¹⁸ 2 mei 1523): *Lodewijk door Gods genade, Koning van Hongaryen ... Gegeven te Offen op de naaste Sabbath voor de Sondag Cantate in het jaar vyftien honderd drie en twintig.* (pp. 14-17);

2) brief van de inwoners van de stad Eger¹⁹ aan de Habsburgse keizer Ferdinand I (Eger, 6 februari 1562): *Uit de brieven en beveelen van uwe H. K. Majesteit ... Geschreven te Agria, den sesden February in het Jaar vyfthien honderd twee en sestigh* (pp. 62-69);

3) brief van de Zevenburgse vorst Johannes Sigismund, tevens gekozen koning van Hongarije onder de naam Johannes II, aan de deelnemers van de synode te Nagyenyed²⁰ (Gyulafehérvár,²¹ 9 april 1564): *Johannes de II. door Gods genade gekorene Koning van Hungaryen ... Gegeven in onse Stad Sevenbergs Weissenburg, op de Sondag Quasimodo genita, in het Jaar vyftien honderd vier en sestigh. Johannes gekoren Koning* (pp. 70-75);

4) Fragment uit het testament van de gouverneur van Transsylvanië István Báthori, in 1583 opgesteld ten behoeve van zijn neef, Zsigmond Báthori: *Dewyle ik tot u, seide hy, Allerliefste neef Sigismundus Bathori ... des te meer lof sult hebben, en een eeuwige en altydt-duurende belooninge, enz.* (pp. 81-83);

5) Graf dicht van Janus Pannonius: *Hier legt Janus die de eerste in syn vaderland de godinnen uit Helicon heeft in gevoerd, de nyd sta ten minsten aan den begravenen den titul toe, want hy heeft geen plaats in de graven* (p. 85);

6) Citaat, afkomstig van András Dudith [fragment uit zijn brief, gericht aan de Habsburgse keizer Maximiliaan II (1 juni 1567)]: *'... de Bisschoppen sijn Mom-aangesichten, geen menschen ... gelijk in Genesis staat, maar nevens de wateren sweefde.'* (pp. 85-86);

7) Tekst van het door de Habsburgse keizer Rudolf I aan de wet toegevoegde artikel 22 (Praag, 1 mei 1604): *Nadien zyn Keizerlyke en Koninglyke Majesteit ... Gegeeven tot Praag den eersten May van het Jaar sestien honderd en vier* (pp. 88-92);

8) Tekst van het door de Habsburgse keizer Rudolf I uitgevaardigde wetsartikel, als reactie op het protest van de Hongaarse standen (september 1604): *Soo veel het stuk van de Godsdienst aangaat ... tempels en Kerken van de Roomsch-Catholijken, ongeraakt en vry blijven* (pp. 102-104).

Het aanhangsel van het werk bevat de Nederlandse vertaling van de volgende zeven brieven:

1) brief van Gábor Bethlen, vorst van Zevenburgen, aan David Pareus, hoogleraar te Heidelberg (Várad,²² 15 januari 1617): *Myn heer en zeer waarde Vader in Christo ... Uwer Eerwaardigheid toegenegene Soon Gabriel Bethlen* (pp. 119-123);

2) brief van Gábor Bethlen aan David Pareus (Gyulafehérvár, 21 december 1638): *Eerwaardigst Heer, die van ons op het hoogst te eeren, en seer lief is ... Uwer Eerwaardigheid toegenegene en welwillige Soon Gabriel Bethlen* (pp. 124-128);

3) brief van Gábor Bethlen aan David Pareus (Várad, 9 maart 1619): *Seer eerwaardige Heer, onse seer te gehoorsamene Vader in Christo ... Uwer Eerwaardigheds wel-willende Soon Gabriel Bethlen* (pp. 129-132);

4) brief van David Pareus aan Gábor Bethlen (Heidelberg, 17 april 1638): *Doorluchtigse Prins, aller genadigste Heer ... Uwer Doorluchtiger Hoogheid, onderdanige en seer onwaardige Dienaar David Pareus* (pp. 133-138);

5) brief van David Pareus aan Gábor Bethlen (Heidelberg, 18 juni 1637): *Doorluchtigse Prins, genadigste Heer ... Heideilberg den achtienden van Junius, des Jaars sestien honderd seven en dertig.* (pp. 139-147);

6) brief van Johannes Casparus Appellius, hofpredikant van de weduwe van Gábor Bethlen, aan zijn vader, Johannes Appellius, te Stenau in Duits-

land (Gyulafehérvár, 26 februari 1630): *Och! hoe seer zijn alle dingen tot hier toe in verwachtinge geweest ... Sevenbergs Weissenburg, den ses en twintigsten February, des Jaars sestien honderd dertig* (pp. 148-151); 7) brief van een onbekende aan Abraham van Poot (Zevenburgen, 20 augustus 1687): *Seer waarde Man ... Geschreven uit mijn eigen woninge ... in Sevenbergen, den twintighsten van Augustus in het jaar zestien hondert zeven en tachtig* (pp. 152-156). Deze laatste brief komt in *Rudus redivivum* niet voor, en kon daarin ook niet voorkomen omdat hij later is ontstaan dan het oorspronkelijke werk dat aan de vertaling ten grondslag lag.

De omstandigheden waaronder de Nederlandse vertaling ontstond

Om erachter te komen welke motieven tot het verschijnen van het werk in Nederland leidden, verdient het aanbeveling het titelblad van het boek en het boek zelf aandachtig te bekijken.

Over *Gerardus Borstius, de uitgever* van het werk, is slechts bekend dat hij voorafgaand aan het verschijnen van het onderhavige boek in 1690 twee werken van de Hongaarse auteur *Ferenc Otrókosi Fóris* (1648-1718), getiteld *Apocalyptica tuba quinta* en *Sententia media ac publica* heeft gepubliceerd, dit betekent echter nog niet dat hij voortdurend in contact stond met Hongaren.

Ook zijn er geen gegevens die erop duiden dat Jan, alias *Joan d'Orville*,²³ wiens naam in de opdracht van het boek genoemd wordt, Hongaarse contacten had, ook al was hij lid van een vooraanstaande familie die een belangrijke rol speelde in de Amsterdamse stadsgemeenschap.²⁴

Anders ligt het bij de in Amsterdam werkzame geneesheer en letterkundige *Abraham van Poot* (1638-1703), die zich als de auteur van het boek uitgeeft. Voor Van Poot was de aanleiding om zijn bekende werk *Naauwkeurig verhaal*²⁵ te schrijven geweest, dat hij in 1678 een groep van van de galeien verlost Hongaarse predikanten had ontmoet, die toen in Nederland verbleven.²⁶ Hij nam daarna talrijke documenten in zijn werk op betreffende de verbanning van Hongaarse predikanten naar de galeien en hun verblijf aldaar en vertaalde onder meer, zonder de naam van de oorspronkelijke auteur te vermelden, het werk *Furor bestiae*²⁷ van Otrókosi Fóris,²⁸ en ook een brief van de Zevenburgse edelman *Miklós Bethlen* (1642-1716) aan de tot de galeien veroordeelde predikanten.²⁹

Titelblad van Naauwkeurig verhaal, een eerder verschenen werk van Abraham van Poot dat over Hongarije handelt (Ráday-collectie, Boedapest)

Recent onderzoek heeft uitgewezen dat ook andere Hongaren tot zijn kenniskring behoorden, met name de uit Zevenburgen afkomstige en tussen 1680 en 1689 in Amsterdam als lettersnijder en drukker werkzame *Miklós Tótfalusi Kis*³⁰ en de in Nederland studerende *Miklós Apáti*.³¹ Behalve de genoemde werkzaamheden zette Van Poot ook talrijke oorspronkelijk in het Latijn verschenen werken van Nederlandse auteurs in

het Nederlands over, waaronder verschillende werken van een van de toonaangevendste theologen van de zeventiende eeuw, *Johannes Coccejus* (1603-1669) – activiteiten waar zijn Hongaarse kennissen van op de hoogte waren.³²

De werkelijke auteur van het in 1701 in Nederland verschenen werk, Ferenc Pápai Páriz, die vanaf 1680 hoogleraar aan het Hervormde College³³ te Nagyenyed in Zevenburgen was, had eveneens Nederlandse contacten. Op de terugweg van zijn peregrinatie in Zwitserland leerde hij in Wenen de Nederlandse gezant *Gerard Hamel Bruyninx* (1616-1691) en de predikant van de ambassade, *Rudolph Hoffmann*, kennen en ook correspondeerde hij met *Theodor Craanen* (1621-1688), hoogleraar in de geneeskunde te Leiden en *Hermann Alexander Röell* (1653-1718), hoogleraar in de theologie te Franeker.³⁴

Omdat Van Poot met Hongaren en Pápai Páriz met Nederlanders in contact stond, werpt zich de vraag op of er tussen hen beiden ook contact is geweest, en zo ja, of dat contact een rol gespeeld kan hebben bij het tot stand komen van de Nederlandse uitgave.

Portret van Ferenc Pápai Páriz in zijn *Dictionarium Latino-Hungaricum*, uitgegeven in 1708 te Lőcse [thans Levoča in Slowakije] (Ráday-collectie, Boedapest)

Voor de beantwoording van deze vraag is de inhoud van de aan het einde van het boek opgenomen zevende, aan Van Poot door een onbekende persoon geadresseerde brief van belang (voor de tekst van de brief zie het Appendix).

152

SEVENDE BRIEF,
Aan den feer waarden Man de
Heer
ABRAHAM van POOT,
Doctor der Medicijnen;
In de bloeiende en feer vermaarde
Stad Amfteldam, wensche
ik alle Heyl en Zeegen.

Seer waarde Man,

DE uwe op den twaalf'en
December des voorledenen
Jaars, aan my gefchreven, heeft
de Heer A. B. aan my ter hand
gefteld, en bedanke u feer, dat
gy my met defelve vereerd hebt.

Wat uwe yever aangaat, waar
door gy, omtrent ons Volk, en
infonderheid de **Hungarife Kerk**,
gedreeven word, is yets, waar
voor u dit foo feer aangevochten
en verdrukke volk, een dankbaare

cr*

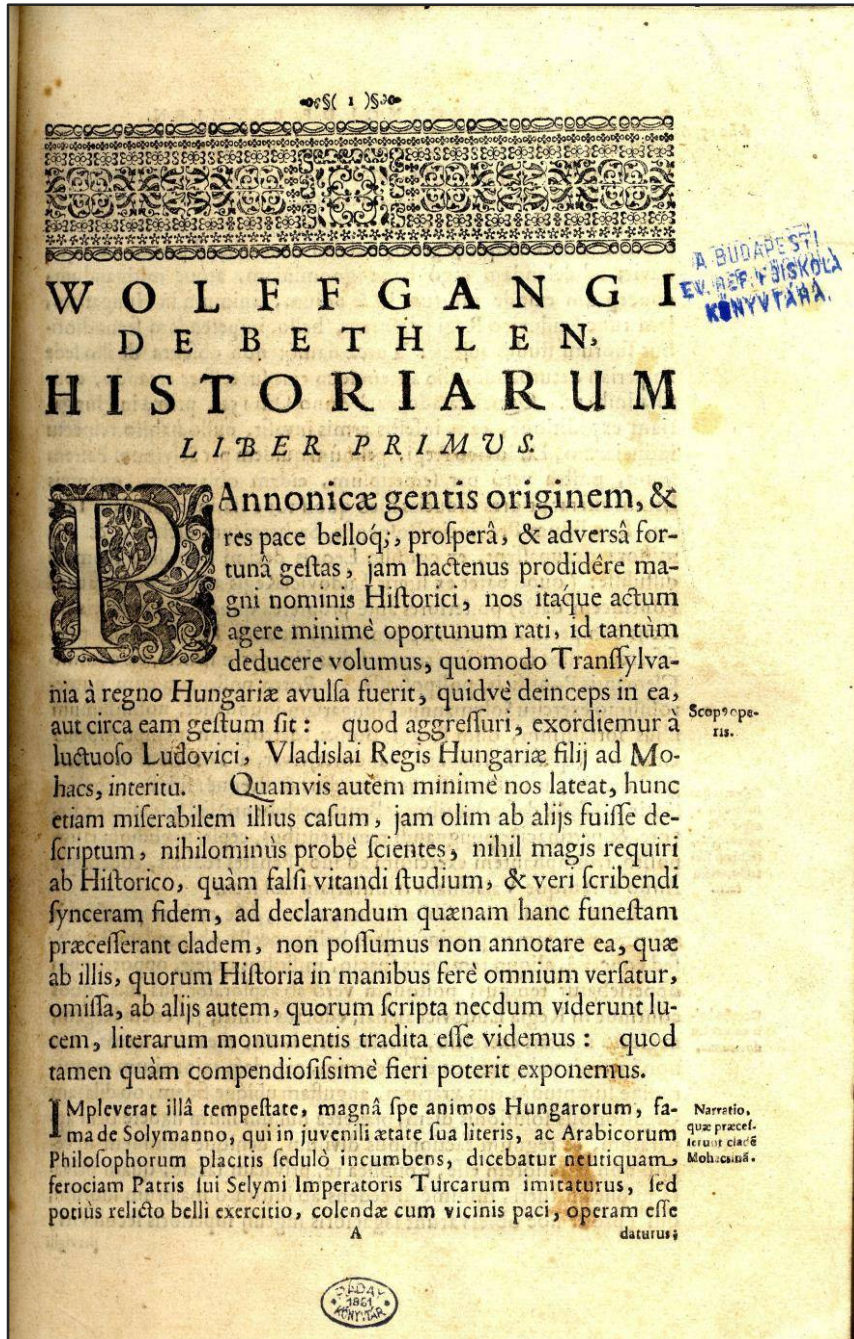
De eerste bladzijde van de brief van Ferenc Pápai Páriz aan Abraham van Poot in de Nederlandse vertaling van Rudus redivivum (Hoofdstedelijke Bibliotheek Ervin Szabó, Boedapest)

De briefschrijver verwijst naar een op 12 december 1687 geschreven brief van Van Poot, die een zekere "A. B." aan eerstgenoemde deed toekomen. Achter het monogram gaat de naam van *András Bajcsi* schuil, een

Hongaar die in 1662 en 1663 in Nederland had gestudeerd³⁵ en vanaf 1684 een van de predikanten van de hervormde gemeente te Nagyenyed en een medewerker van Pápai Páriz is geweest.³⁶

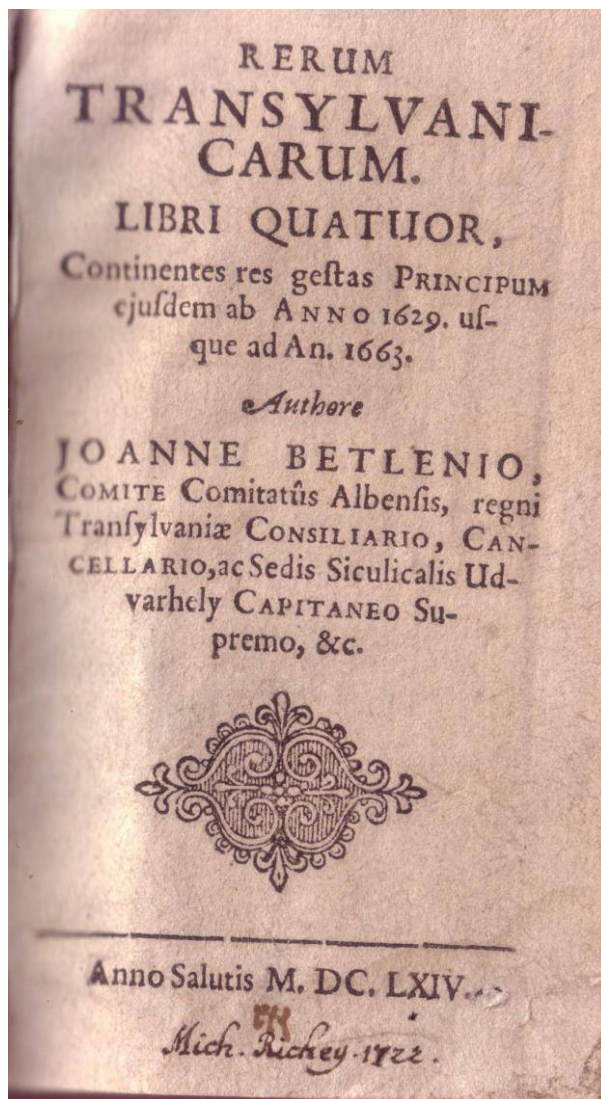
In de genoemde brief verzoekt Van Poot de geadresseerde hem geschriften te sturen die blijkens de context op de *Hongaarse* (kerk)geschiedenis betrekking moesten hebben. Hij wendde zich dus kennelijk tot iemand van wie hij wist dat hij over dergelijke geschriften beschikte en zich daarmee bezighield. Zoals bekend verscheen *Rudus redivivum*, waarin Pápai Páriz de geschiedenis van de reformatie in Hongarije en Zevenburgen behandelt en de daarmee verband houdende bronnen publiceert in 1684. Van Poot is vermoedelijk door Bajcsi of – wat nog waarschijnlijker is – door een goede vriend van Pápai Páriz, Tótfalusi Kis,³⁷ op de hoogte gebracht van de werkzaamheden op dit gebied van de Zevenburgse geleerde; het is zelfs niet uit te sluiten dat Van Poot *Rudus redivivum* al voor het schrijven van de brief waarin hij de geadresseerde om gegevens verzocht, heeft ingezien.

De afzender weigert het toezenden van de geschriften beleefd met de mededeling dat hij het verzoek van Van Poot niet volledig kan nakomen omdat de drukwerkzaamheden aan een in dit verband relevant boek over de geschiedenis van Zevenburgen (voortaan *Historia* te noemen)³⁸ nog niet voltooid zijn. Hij voegt er nog aan toe dat dit werk door twee goede vrienden van hem is samengesteld en laat doorschemeren, wat van een verrassend moderne opvatting getuigt, dat het niet fatsoenlijk zou zijn fragmenten hieruit vóór de uitgave aan Van Poot te verstrekken. Zijn negatieve antwoord probeert hij te verzachten met de belofte dat hij een exemplaar van het over een jaar gereedkomende werk aan Van Poot zal zenden. Deze gegevens wijzen erop dat de afzender over exacte gegevens betreffende de stand van de drukwerkzaamheden beschikte en zelfs dusdanig ingewijd was dat hij het zich kon veroorloven te beloven dat hij het kennelijk niet goedkope, in folioformaat uitgegeven boek aan de geadresseerde zou doen toekomen.

De eerste bladzijde van Farkas Bethlens Historia, omstreeks 1687 (Ráday-collectie, Boedapest)

Hierboven werd vermeld dat de afzender van de brief aan Van Poot over het ter perse liggende werk uitsluitend schrijft dat het door twee goede vrienden van hem is samengesteld. Op dit moment zijn er geen concrete aanwijzingen dat Pápai Páriz zelf ook aan de werkzaamheden aan *Historia* heeft deelgenomen, maar omdat hij *Farkas Bethlen* (1639-1679) en *Elek Bethlen* (1643-96), die door de moderne Hongaarse vakliteratuur als de auteur, respectievelijk de uitgever van *Historia* worden beschouwd, aantoonbaar heeft gekend,³⁹ doelt hij naar alle waarschijnlijkheid op die twee personen. Volgens de in 1683 opgestelde inventaris van de bibliotheek van Elek Bethlen, wiens eruditie algemeen bekend was, maakte *Pax animae*,⁴⁰ een werk van Pápai Páriz, deel uit van die verzameling.⁴¹ Het manuscript van *Rudus redivivum* kwam in 1683 gereed⁴² en het boek verscheen in 1684 in druk. Bethlen kan dus ook dit laatste werk gekend hebben en omdat Pápai Páriz niet alleen hoogleraar in de filosofie en de Griekse taal was, maar ook in de geschiedenis, is het goed voorstelbaar dat, toen begonnen werd met het drukken van *Historia*, het voor Bethlen vanzelfsprekend was hem ook bij het werk te betrekken.

Titelblad van János Bethlens werk over de geschiedenis van Zevenburgen tussen 1629 en 1663, uitgegeven in 1664 te Amsterdam, voorganger van Farkas Bethlens Historia (Ráday-collectie, Boedapest)

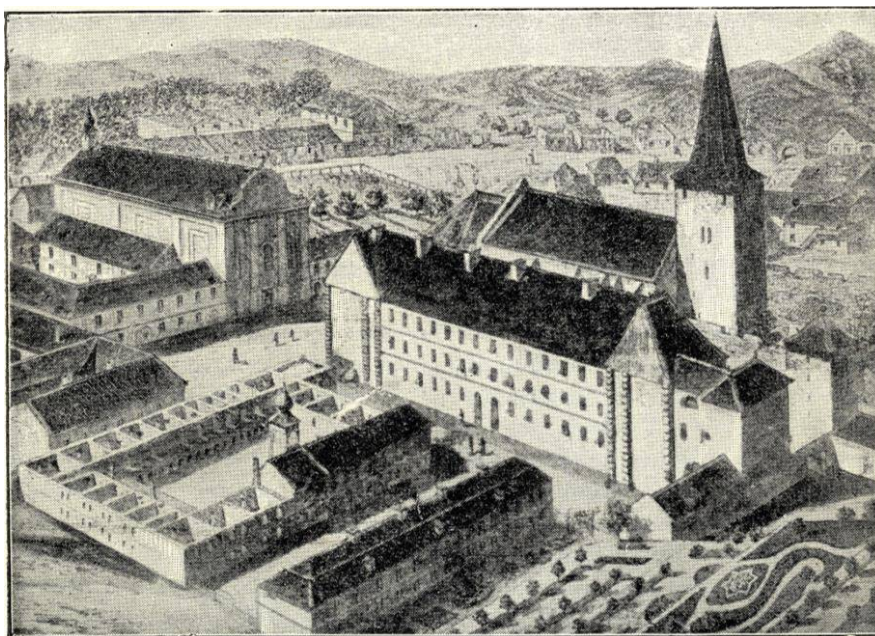
Het vermoeden dat de Zevenburgse hoogleraar degene is die de aan Van Poot gerichte brief heeft geschreven, wordt door drie elementen van de brief ondersteund. Het eerste hiervan is dat de afzender zich voorzichtig, maar in negatieve zin uitlaat over de activiteiten van de opstandeling *Imre Thököly* (1657-1705),⁴³ die door Van Poot blijkens de context eveneens negatief werd

beoordeeld.⁴⁴ Dit is een logische reactie van een geneesheer en geleerde die toegang had tot vooraanstaande persoonlijkheden van de Zevenburgse aristocratie, onder wie de Teleki's en de Bethlens, ja zelfs tot de vorst van Zevenburgen, Mihály Apafi I (1632-1690), wiens hofarts hij was.⁴⁵

Portret van Imre Thököly (1657–1705), van 1682 tot 1685 koning van Opper-Hongarije, 1693 (Ráday-collectie Boedapest)

In het vervolg van de brief maakt de afzender gewag van geschriften van een van zijn collega's, die hem in moeilijkheden hebben gebracht. De genoemde collega is niemand anders dan de collega-docent van Pápai Páriz, Márton Dési (1639-1691), hoogleraar in de theologie aan het College te Nagyenyed, die door zijn coccejaanse opvatting en een in 1685 geschreven verhandeling in conflict was geraakt met Zevenburgse hervormde kerkelijke kringen.⁴⁶ De briefschrijver raakte hierdoor mogelijk in moeilijkheden omdat hij van 1681 tot 1715 rector van het College was⁴⁷ en in die functie gedeeltelijk aansprakelijk kon worden gesteld voor de activiteiten van een collega-docent.

Het gebouwencomplex van het Hervormde College te Nagyenyed met op de achtergrond de hervormde kerk, omstreeks 1850

Tenslotte vermeldt de briefschrijver nog dat hij zijn woorden zorgvuldig moet kiezen omdat hij een bekende persoonlijkheid is. Deze woorden lijken eveneens van toepassing op Pápai Páriz, die, zoals we gezien hebben, met hogere kringen contact onderhield en een man van aanzien was.

In het voorgaande heb ik aan de hand van verwijzingen in de brief, dat wil zeggen aan de hand van indirecte gegevens, gepoogd te bewijzen dat

de afzender van de aan Van Poot gerichte brief Pápai Páriz moet zijn geweest. Om deze gedachte nader uit te werken is het de moeite waard te bezien of Van Poot en Pápai Páriz gemeenschappelijke trekken hadden, bijvoorbeeld vergelijkbare opvattingen, die het leggen van het contact tussen hen beiden vergemakkelijkt hebben.⁴⁸

Zowel Van Poot als Pápai Páriz waren tot geneesheer opgeleid, maar na 1672 vertaalde de eerstgenoemde grotendeels theologische en in mindere mate geschiedkundige werken uit het Latijn in het Nederlands⁴⁹ dus sinds dat jaar verrichtte hij letterkundige arbeid, vervolgens, van circa 1687 tot 1693, vertaalde hij deel zeven tot en met twaalf van het werk *Hortus Malabaricus*,⁵⁰ en maakte hij deze delen persklaar. Evenals Pápai Páriz was hij cartesiaan, daarom is het begrijpelijk dat hij een van de werken van *Johannes Henricus Suicerus* (1644-1705), hoogleraar te Zürich, die soortgelijke opvatting koesterde, vertaald heeft.⁵¹ De vader van Suicerus, Johannes Casparus (1620-1684), eveneens een aanhanger van Descartes,⁵² was toevalligerwijze leraar van Pápai Páriz in Zürich geweest en Pápai heeft na zijn studie met hem gecorrespondeerd.⁵³

Bij de samenstelling van zijn reeds genoemde boek over Hongarije maakte Van Poot gebruik van bepaalde passages uit het werk van *Johann Heinrich Heidegger* (1633-1698), eveneens hoogleraar te Zürich, over de geschiedenis van het pausschap.⁵⁴ Later vertaalde hij een ander werk van Heidegger, *Enchiridion biblicum*,⁵⁵ – dezelfde Heidegger die Pápai Páriz' leermeester was geweest en met wie deze na zijn terugkeer had gecorrespondeerd.⁵⁶

Tenslotte wil ik nog wijzen op een verschil tussen de oorspronkelijke tekst van *Rudus redivivum* en de Nederlandse vertaling van dit werk. In het Latijnse origineel van zijn werk schrijft de Zevenburgse hoogleraar dat hij in 1649 in Dés⁵⁷ werd geboren.⁵⁸ De vertaler *liet* dit tekstgedeelte uit de Nederlandse vertaling *weg*,⁵⁹ wat logisch is voor een vertaler die andermans werk onder zijn eigen naam publiceert, en in dit licht bezien is het nog logischer dat hij de naam van de afzender uit de aan hem gerichte brief weglaat en in de datering de plaatsnaam door puntjes vervangt en slechts de naam van het land van herkomst (Zevenburgen) vermeldt. De geboortedatum, de naam en de actuele woonplaats *samen* zouden immers eenduidig de identiteit hebben verraden van de briefschrijver, in casu de auteur van het oorspronkelijke werk. Deze omissies kon de vertaler zich gemakkelijk veroorloven omdat de afzender van de brief gewag maakt van de turbulente omstandigheden in zijn land en laat doorschemeren dat hij over bepaalde zaken liever niet wil schrijven. Toenmalige lezers van

het boek zullen de handelwijze van de vertaler dus begrijpelijk en zelfs noodzakelijk hebben gevonden.⁶⁰

Op grond van het bovenstaande is de conclusie gerechtvaardigd dat de afzender van de brief aan Van Poot niemand anders kan zijn geweest dan Ferenc Pápai Páriz, de werkelijke auteur van het in het Nederlands vertaalde werk. De Nederlandse vertaler vertaalde dus een boek van een auteur met wie hij correspondeerde. De hierbij gepresenteerde brief getuigt er tevens van dat de activiteiten van de Zevenburgse geleerde op het gebied van de (kerk)geschiedenis in Nederland bekend waren en dat hem vanuit dat land tien jaar eerder een verzoek om geschriften was gedaan dan vanuit Duitsland.⁶¹

Verschillen tussen het oorspronkelijke werk en de Nederlandse vertaling

Zoals gezegd volgt de vertaling, op enkele uitzonderingen na, nauwkeurig de oorspronkelijke tekst. Omdat er in de Nederlandse tekst ook tekstgedeelten zijn die in de te Nagyszében verschenen Latijnse uitgave van *Rudus redivivum* niet voorkomen, wel in de *Hongaarse* vertaling van dit werk⁶² van de hand van Pápai Páriz, is de conclusie gerechtvaardigd dat Van Poot in verband met de taalbarrière door de auteur zelf op de hoogte is gebracht van deze verschillen, wat erop duidt dat de vertaler en de auteur na het ontstaan van het eerste contact nog meer contact met elkaar hebben gehad.

Een van deze fragmenten is de opmerking van de Zevenburgse hoogleraar dat de aanleiding voor hem om zijn werk te schrijven was geweest, dat hij in het geschiedkundige werk van *Johannes de Laet* (1591-1649)⁶³ had gelezen dat deze auteur de reformatie in Hongarije en Zevenburgen buiten beschouwing had gelaten omdat hij er geen gegevens over had kunnen vinden:

Pápai Páriz:

...megláthatni Laetus közönséges historiájának előljáró beszédében, ki minden evangélikus nemzetek reformatiojának historiáját összeszedvén, egyedül a magyarok reformatiojokról semmit sem találván, azt hagyta ki. Mert így szól: “Continuavi, Protestantium Ecclesiae res gestas per singulas

Van Poot:

Iohannes Laetus, in het Kort Begryp van sijne algemeene Wereldlijke en Kerkelijke geschiedenissen, segt aldus. Ik hebbe vervolgd de gebeurde saaken der Protestantse Kerken, in ieder Landschap, Hungaryen alleen uitgesondert, om dat van deselve, soo veel ick weete, geene schriften te vinden zijn,

provincias, ut fieri poterat ad nostra het geene wel hadde kunnen geschie-
 usque tempora, sola Hungarica, quod den.⁶⁵
 de his nulla scripta, quod sciam extant,
 excepta."⁶⁴

Dit gedeelte komt alleen in de in 1685 ontstane Hongaarse vertaling van *Rudus redivivum* voor, dus hier heeft de auteur de vertaler persoonlijk op opmerkzaam gemaakt.

Het andere door mij bedoelde tekstgedeelte is een toevoeging betreffende de datum van de in 1523 in Boeda gehouden landdag. Deze *ontbreekt* in het oorspronkelijke werk:

Pápai Páriz, Rudus redivivum:

Quod hic Cibiniensibus demandatur in publicis deinde Regni Comitiiis facta definitione cavetur Anno 1522 in hanc sententiam...⁶⁶

Pápai Páriz, Romlott fal felépítése:

Amit itt a Szebenieknek parancsolnak, csakhamar azután Budán Szent György napján országgyűlésben közönséges végzésből articulusban írának 1523. ilyen formán.⁶⁷

Van Poot:

Het geen hier aan die van Cibin belast word, werd naderhand in de openbare Rads-vergadering gehouden te Offen, voor het vieren van het feest van Sant Joris, door een gemaakte bepalinge geboden in het Jaar vyftien honderd twee en twintig, en wel met dit slot vonisse...⁶⁸

Het feit dat Van Poot wel het jaartal 1522, dat in het Latijnse origineel voorkomt, behoudt, maar bij het meededelen van deze datum de aanvulling van de uitgebreidere Hongaarstalige versie benut, wijst erop dat hij niet alleen gebruik heeft gemaakt van de in 1684 te Nagyszeben verschenen tekst, maar ook van de aanvullingen die blijkbaar Pápai Páriz hem deed toekomen.⁶⁹

Een volgende belangrijke groep verschillen tussen beide werken houdt verband met het vraagstuk van het auteurschap van de tekst. Omdat de vertaler op het titelblad van het door hem in het Nederlands overgezette werk verklaart dat hij de geschriften en brieven die het boek bevat *zelf* verzameld heeft, moest hij op het auteurschap betrekking hebbende fragmenten van het oorspronkelijke werk noodzakelijkerwijs wijzigen of weglaten.

Daarom is in de vertaling de passage weggelaten waarin Pápai Páriz zijn geboorteplaats en -datum vermeldt (het weggelaten tekstgedeelte is door mij gecursiveerd):

Pápai Páriz:

Dés Oppidum Transylvaniae, *ubi Anno 1649. natus sum*, ineunte hoc Seculo Sexto, ex ipsis Arianismi fecibus in veram et orthodoxam S.S. Trinitatis confessione et fidem, Deo duce et bono Zelo Pientissimi viri Georgii Caroli, ibidem verbi Ministri et vicinorum Fratrum Senioris Ministri, *cui cum Luca Bono Desio Antitrinitariorum Ecclesiae Ministro* acre diu sed non ingloriosum certamen fuit, repurgari et reformari coeptum.⁷⁰

Van Poot:

Des een Stad van Sevenbergen, in het begin van de zesde eeuw, van den dreck selve der Arrianerye, tot de waare en rechtsinnige belydenisse, en geloove van de Hoog-heilige Drie-eenheid, door Godts Hulpe, en goeden yever van de godsaligste en vroomste Man Georgius Caroli, aldaar Bedienaar des Woords, en onderling (!) van de naburige broederen, beginnen gesuiverd en hervormd te worden...⁷¹

Aan het einde van de hoofdtekst van het werk bevindt zich een namenlijst waarin de Zevenburgse geleerde *met opgave van de bron waaruit hij geput heeft* de namen van talrijke Hongaarse en Zevenburgse magnaten opsomt die tot het protestantse geloof zijn bekeerd. Omdat Van Poot beweerde dat hij de geschriften en brieven zelf had verzameld, moest hij de naam en de disputation van András Prágai uit de tekst weglaten (ook hier is de weggelaten passage door mij gecursiveerd):

Pápai Páriz:

Atque hoc fere fuit Reformatae Fidei per Hungariam et vicinam ei Transylvaniam, incrementum, quam ornabat summopere et juvabat splendidiorum quoque Familiarum deinceps, in timore Domini facta locuples accessio. Non possum hic non numerare et laudare praecipuas, quarum nudum catalogum *in Themate suo Seculari sub Magno Pareo Hejdelbergae defenso, cum exultatione spiritus recitavit publice, Anno 1617. 1. Novembris, Andreas Prágai*, hoc tenore: Gabriel Bethlen...⁷²

Van Poot:

En dit is so byna geweest het begin, en de aangroei van het hervormde gelove in Hungaryen, en het nabuurige Sevenbergen, welke ten hoogsten verciert en geholpen wierde door de bykomste der doorluchtigste huisgesinnen, die in de vreesse des Heeren, daar na in een groot getal zijn toe gekomen, en niet weinig vermeerderd hebben, waarom ik niet nalaten kon om de voornaamste der selver, hier op te tellen en te prysen, als Gabriel Bethlen...⁷³

In het aanhangsel van het oorspronkelijke werk merkt de auteur op dat hij de brieven die na het inleidende deel volgen, zelf in Heidelberg heeft gekopieerd. De vertaler laat deze alinea weg in zijn vertaling, omdat daaruit logischerwijs zou volgen dat hij de brieven heeft gekopieerd.

Het laatste voorbeeld betreffende de toe-eigening van het auteurschap treffen we aan in de zevende brief, die in het oorspronkelijke werk niet is opgenomen. De vertaler vervangt in de datering aan het einde van de brief de plaatsnaam door puntjes (uit de Nederlandse brief blijkt alleen dat de brief in Zevenburgen is geschreven) en vermeldt de naam van de afzender niet, wat logisch is voor een vertaler die andermans werk onder eigen naam publiceert, immers de eerder weggelaten geboortedatum, de vermelding van het bezoek aan Heidelberg en de gegevens van de brief zouden eenduidig de identiteit van de auteur van het oorspronkelijke werk hebben verraden.

Bij de consequente verwijdering van gegevens die naar de oorspronkelijke auteur verwijzen maakte de vertaler echter één fout. Aan het einde van het oorspronkelijke werk prijst de auteur het bewind van de vorst van Zevenburgen, Mihály Apafi I en hij voegt eraan toe dat de vorst in het jaar waarin het werk is ontstaan al drieëntwintig jaar over het land heeft geregeerd. De vertaler neemt dit *klakkeloos* over ondanks het feit dat Apafi in 1701 niet meer leefde.⁷⁴

Mihály Apafi I (1632–1690), vanaf 1661 vorst van Zevenburgen, kopergravure van Jacob Sandart, jaren 1660

Pápai Páriz:

Quod bonum, nunc vicissim Ecclesiis cumulavit Deus, et firmam similitudinem fecit in futurum, dum e femore Celsissimi Michaelis Apafi, Principis et Domini Clementissimi, Religiosissimi, cujus Regni inter tot circumsterpentis belli tumultus ad miraculum semper pacati, annus jam vigesimus tertius, Deo secundante init, Filium cognominem adhuc impuberem, throno Paterno, viventibus et nobis, clementer dignatus est.⁷⁵

Van Poot:

Welk goed, nu van gelijke volkomener aan de Kerke is gegeven, en hoop gegeven heeft van diergelijke dingen, in het toekemende, dewijl hy uit de heupe van den doorluchtigsten Prins, en genadigsten, en Godsdienstigsten Heer Michael Apafi, wiens Ryk nu in het begin van syn drie en twintigste Jaar, onder so veele omswevens beroerten van oorlog, tot verwonderens toe, altyd in vrede is gebleven, die verwekt heeft een Soon, ook so genoemd, noch een Jongeling, met sijn Vaderlyke Thron, wy selve noch levende, en snlks (!) siende, goedertierentlijk verwaardigd en beschonken is.⁷⁶

Van de minder belangrijke verschillen tussen beide werken is nog noemenswaardig dat de vertaler de persoon van de verteller van het oorspronkelijke werk (eerste persoon enkel- en meervoud) soms behoudt, soms door elkaar vervangt, hij is hierbij echter niet consequent. Ook zijn er verschillen te constateren tussen de twee werken wat betreft de vermelding van jaartallen en Hongaarse plaats- en familienamen, deze kunnen echter ook aan onoplettendheid of onnauwkeurigheid worden toegeschreven, er kan dus niet worden geconcludeerd of dit opzettelijk is gebeurd. Verder komt het voor dat de vertaler door onoplettendheid een persoons- of plaatsnaam overslaat of dat hij een fout in het oorspronkelijke (gedrukte) werk verbetert, bijvoorbeeld een volgnummer dat in een opsomming achterwege is gebleven.

Bij dit alles rijst de vraag op of de vertaler tijdens zijn arbeid gebruik heeft gemaakt van een manuscript dan wel van een gedrukt exemplaar van het werk. Als er een Latijns manuscript had bestaan dat inhoudelijk overeenkwam met de uitgebreidere Hongaarstalige versie van 1685, zouden we kunnen denken dat de vertaler dat heeft gebruikt, maar omdat de vertaler niet alle aanvullingen van het Hongaarse manuscript van 1685 in de vertaling opneemt, kunnen we deze mogelijkheid uitsluiten. Hierna rest ons nog de vraag te beantwoorden of de vertaler de gedrukte of met de hand geschreven versie van de uitgave van 1684 heeft gebruikt.⁷⁷

Om deze vraag te beantwoorden kunnen we bij gebrek aan andere aanknopingspunten de schrijfwijze van de Hongaarse eigennamen in het werk onderzoeken. In het boek komen drie naamlijsten voor die in ruime mate dergelijke namen bevatten. De eerste is de lijst met de namen van de predikanten die hebben deelgenomen aan de synode van Erdőd⁷⁸ op 20 september 1545, de tweede is de lijst met de namen van de predikanten die aanwezig zijn geweest op de synode van Beregszász⁷⁹ op 1 december 1552 en de derde is de al genoemde lijst van magnaten die tot het protestantse geloof zijn overgegaan. Als voorbeeld analyseer ik de eerste lijst, met de opmerking dat de overige twee lijsten een soortgelijk beeld vertonen. In de Nederlandse vertaling worden negentien van de negenentwintig namen van predikanten die aan de synode van Erdőd hebben deelgenomen exact zo gespeld als in de in 1684 te Nagyszében verschenen editie. In de tien resterende namen zijn de volgende afwijkingen te constateren:

Pápai Páriz:

Kolocsai
Gyalai
Bácsmezei
Batizi
Berkessi
Dévai
Szakácsi
Debreczeni
Miskolczi
Batizi⁸⁰

Van Poot:

Kolacsai
Gyali
Bachnuezel
Batiszi
Berkessi
Devahi
Szakucsi
Debrecini
Miskoltzi
Batisi⁸¹

De spelling van de overgenomen namen, die afgezien van het totaal afwijkende “Bachnuezel” relatief weinig fouten – verschillen van één à twee letters – vertoont, maakt aannemelijk dat de vertaler een gedrukte uitgave heeft gebruikt. Immers, zou hij de namen van een manuscript overgenomen hebben – waarbij ook nog de drukker de getranscribeerde namen had moeten lezen, wat een nieuwe mogelijkheid om fouten te maken zou hebben opgeleverd, dan zouden ongetwijfeld nog meer Hongaarse namen in de Nederlandse tekst onjuist zijn gespeld.

Het belang van de Nederlandse uitgave

De geloofsvervolging die in Hongarije in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw plaatsvond, baarde in de tweede helft van deze eeuw veel opzien in Nederland, dit geldt met name voor de vonnissen van de bloedraad te Pozsony⁸² en het lot van de tot de galeien veroordeelde predikanten. In Nederland uitgegeven gedrukte werken die deze onderwerpen behandelen, bevatten grotendeels teksten, overgenomen uit werken van Hongaarse auteurs. Deze teksten zijn deels ingebed in werken van Nederlandse auteurs over de kerkgeschiedenis, deels als zelfstandige werken uitgegeven – onder de naam van de vertaler of zonder vermelding van de auteur. Een uitzondering hierop vormen de brieven van de tot de galeien veroordeelde predikanten aan hun Nederlandse kennissen en hun in Utrecht studerende landsgenoten en de brief van de Zevenburgse edelman Miklós Bethlen aan deze predikanten, die als zelfstandige pamfletten zijn gepubliceerd. Hierin worden de namen van de afzenders, respectievelijk de hoedanigheid en de naam van de auteur wel vermeld.⁸³ De hierboven genoemde werken over de kerkgeschiedenis en het verzamelwerk van Abraham van Poot, *Naauwkeurig verhaal*, belichten alleen de voorgeschiedenis van de geloofsvervolgingen en de achtergrond van de vonnissen van de bloedraad van Pozsony en beschrijven het lot van de tot de galeien veroordeelde predikanten. Deze onderwerpen komen vaak voor in de toentertijd in Nederland uitgegeven Latijnse en Nederlandstalige boeken en er zijn aanwijzingen dat het verhaal van de tot de galeien veroordeelde predikanten niet alleen kerkgeschiedschrijvers bezighield, maar ook in Nederlandse kerkgemeenten ter sprake kwam.⁸⁴

Het belang van de Nederlandse vertaling van Pápai Páriz' werk is gelegen in het feit dat dit het eerste door een Hongaarse auteur geschreven, in Nederland zelfstandig verschenen werk is waarin het Nederlandse publiek exacte informatie kon vinden over de vroeg-protestantse kerkgeschiedenis van Hongarije en Zevenburgen, namelijk over kerkelijke gebeurtenissen ten tijde van de reformatie en over de verbreiding van het protestantisme in beide landen. Het werk van Pápai is dus de voorganger van twee andere, al langer bekende, eveneens door Hongaarse auteurs geschreven werken over de Hongaarse en Zevenburgse kerkgeschiedenis die na de verschijning van het werk van Pápai Páriz in Nederland werden gepubliceerd.

Een kwart eeuw na het verschijnen van Pápai Páriz' werk zag in 1728 de volgende kerkgeschiedenis van Hongarije en Zevenburgen het licht, en

wel in Utrecht. Het boek, dat aanmerkelijk uitvoeriger is dan dat van Pápai Páriz, is geschreven door Pál Debreceni Ember (1660-1710), maar uitgegeven onder de naam van Friedrich Adolf Lampe (1683-1729), hoogleraar in de theologie te Utrecht.⁸⁵ Ruim anderhalf eeuw later, in 1890, verscheen in Leiden het boek van Péter Bod (1712-1769) over de Hongaarse kerkgeschiedenis.⁸⁶

De Nederlandse uitgave van het werk van Ferenc Pápai Páriz sluit aan bij eerdere werken die de vertaler onder zijn eigen naam publiceerde. Als voorloper van de hierboven genoemde reeds bekende werken verschaft het nieuw inzicht inzake de Nederlandse receptie van de geschiedenis van de Hongaarse en Zevenburgse reformatie en van de vroeg-protestantse kerkgeschiedenis van beide landen.

Appendix

Ferenc Pápai Páriz aan Abraham van Poot
[Nagyenyed,] 20 augustus 1687⁸⁷

Zevende brief, aan den seer waarden man de heer Abraham van Poot, doctor der medicijnen;

In de bloeiende en seer vermarde stad Amsteldam, wensche ik alle heyl en zeegen.

Seer waarde man,

De uwe op den twaalfden december des voorledenen jaars, aan my geschreven,⁸⁸ heeft de heer A. B.⁸⁹ aan my ter hand gesteld, en bedanke u seer, dat gy my met deselve vereerd hebt.

Wat uwe yever aangaat, waardoor gy, omtrent ons volk, en insonderheid de Hungarise Kerk, gedreeven word,⁹⁰ is yets, waarvoor u dit soo seer aangevochten en verdrukte volk, een dankbaare erkentnisse voor God en de wereld, schuldig is:⁹¹ *want wy alle zijn als schapen die ter slachtinge geleidet worden, en echter haare mond niet opdoen.*⁹² Dierhalven, so gy lieden, aan welke de onmeetelijke goedheid Gods, onder alle seer groote goeden, tot hier toe de vryheid van spreken en schryven, heeft bewaard, (maar ik spreek niet alleenlijk van geleerde mannen, maar van die heeren die aan het roer van U lieder aller voortreffelijkste gemeenebest zitten.⁹³ So gy lieden segge ik, gelijk de wyse koning⁹⁴ vermaand heeft: uwe mond opdoet voor stomme, en in haarlieder saak, die nu ter uitroejinge en ondergang worden overgegeven,⁹⁵ so doet gy lieden warelijk de plicht van een Christen, GODE en aan alle de goeden seer aangenaam.⁹⁶

Maar gy zult my mogelijk in het oor luisteren, dat ook wy aan U lieden, onse hulpe moeten bieden, insonderheid in sulke dingen ter hand te stellen, die gy van my begeert, opdat gy lieden also van de staat onser dingen getrouwelijk en van deegen onderricht zijnde, die vry en kloekmoediglijk, soudet kunnen open leggen, en dat, ik bekenne het, begeert gy wel ten rechten, maar kan van my, ten minsten in dese staat, niet in deesen deele gedaan worden, want het vervolg van de Sevenbergse geschiedenis,⁹⁷ van mijne twee waarde vrienden,⁹⁸ versameld, is nu onder de persse, en sal haast aan het licht gebracht worden,⁹⁹ waarvan ik dan

aan u Waarde een exemplaar sal toezenden¹⁰⁰ maar het zal wel een jaar aanloopen, eer het UE. ter hand zal kunnen gestelt worden, maar het zy zo het zy, gy zult'er een van my hebben, en dit werk, gelijk het seer groot is, so is het ook met groote naarstigheit, uit geheime en oorspronkelijke stukken, op het allernauwkeurigste beschreven.

Die dingen, dewelke gy my van den *Tököly* (!)¹⁰¹ schrijft,¹⁰² zijn alle waar: want hy van een ondersaat en weeskind, in de schoot van onsen Doorluchtigsten Prins¹⁰³ opgevoed, is desselfs vijand geworden.¹⁰⁴ Maar het is met dese stoffe so gelegen, dat sy, om veele personele saaken, het openbare licht, indonderheid in dese verwarde tijden,¹⁰⁵ niet verdragen kan. Maar de toekomende tijd, zal mogelijk de hedendaagse veranderingen weghneemen. Maar my aangaande, die insonderheid, nu ter tyd, om de geschriften van mijn vriend,¹⁰⁶ veel moet dulden en uitstaan, en in veel plaatsen meerder bekend ben, als ik wel wenschte, ik moet seer voorzichtig te werk gaan.

Vorders, waarde man, laat dit, so het GOD en UL. behaagd, de eerste grondslag van onse vriendschap zijn, om in het toekomende met meer vlytigheit te onderhouden.¹⁰⁷

God beware en beschutte uw vaderland, gelijk tot hier toe, also ook in het toekomende, en magtiglijk en goedertierlijk, en geeve UE. lang en gezond te leeven, ten goede van de gantsche Christenheit, en ook ons Hungarisch volk.

Geschreven uit mijn eigen woninge¹⁰⁸ in Sevenbergen, den twintighsten van Augustus in het jaar zestienhondert zeven en tachtig.¹⁰⁹

Noten

¹ De hier voorliggende studie is tot stand gekomen door samenvoeging van mijn twee eerder verschenen Hongaarstalige publicaties ('Pápai Páriz Ferenc ismeretlen levele Abraham van Poothoz (1687)'; 'Pápai Páriz Ferenc Rudus redivivumának holland fordítása (1701)'). De tekst is daarom aangepast en enigszins bewerkt ten behoeve van de Nederlandse lezer. Ik ben dank verschuldigd aan mr. J.H.A. Kammer, oud-medewerker van de afdeling Finoeegrise Talen van de Rijksuniversiteit Groningen, die zo welwillend was de Nederlandse vertaling van dit artikel te controleren en waar nodig te verbeteren.

² Anonymus, 'Egy ismeretlen magyar egyháztörténelmi munka?', 84.

³ Abkoude & Arrenberg, *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken*, 418.

⁴ Pápai Páriz, *Rudus redivivum*.

- ⁵ Stoll & Varga & V. Kovács, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, 443-444.
- ⁶ Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 796.
- ⁷ Ibidem, 606.
- ⁸ Abkoude, Aanhangel en vervolg op het naamregister of versaaeming van Nederduytsche boeken, 167.
- ⁹ Abkoude & Arrenberg, *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken*, 346.
- ¹⁰ Kramm, 'Abraham van Poot', 79. Geciteerd door Anonymus, 'Egy ismeretlen magyar egyháztörténelmi munka?', 84.
- ¹¹ Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, 15: 419. Geciteerd door Anonymus, 'Egy ismeretlen magyar egyháztörténelmi munka?', 84.
- ¹² Frederiks & Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, 620.
- ¹³ Signatuur: 09/6367.
- ¹⁴ *Catalogus van boeken, die by Gerardus Borstius gedrukt of in groot getal te bekomen zijn*, S.l. & s.d. (Universiteitsbibliotheek Amsterdam, signatuur: O 62-325: 4).
- ¹⁵ Anonymus, 'Egy ismeretlen magyar egyháztörténelmi munka?', 84.
- ¹⁶ Welwillend medegeedeeld door Ágnes Szabó (Hoofdstedelijke Bibliotheek Ervin Szabó, Boedapest-collectie).
- ¹⁷ Thans Sibiu in Roemenië.
- ¹⁸ De hoofdstad van het toenmalige Hongaarse Koninkrijk.
- ¹⁹ Stad in het noordoosten van Hongarije.
- ²⁰ Thans Aiud in Roemenië.
- ²¹ Thans Alba Iulia in Roemenië.
- ²² Thans Oradea in Roemenië.
- ²³ Hij werd omstreeks 1659 in Hamburg geboren en overleed in 1730 in Amsterdam. (Welwillend meegeedeeld door de heer Harmen Snel, Stadsarchief Amsterdam).
- ²⁴ Elias, *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, 959-961.
- ²⁵ Poot, *Naauwkeurig verhaal*.
- ²⁶ De door admiraal Michiel de Ruyter van de Spaanse galeien te Napels verlostte Hongaarse protestantse predikanten werden na hun vrijlating in Zürich opgenomen. In de zomer van 1676 zonden ze twee delegaties naar Nederland en naar Duitsland om te bewerkstelligen dat de protestantse mogendheden bij de Habsburgse keizer in hun belang zouden bemiddelen, zodat ze zonder angst voor vervolging naar hun land konden terugkeren om aldaar hun werk voort te zetten.
- ²⁷ Otrókoci Főris, *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria*.
- ²⁸ Vgl. Miklós, 'De schr. v. A. v. P.'s "Naauwk. verhaal" (1684)'.
- ²⁹ Bethlen, *Epistola Nicolai Bethlen*.
- ³⁰ Bujtás, 'Tótfalusi Kis Miklós és Holland Kelet-India', 149-155.
- ³¹ Bujtás, 'Apáti Miklós ismeretlen verse', 100-102., 106-109.
- ³² "D. Abraham van Poot, M. D., expertissimus, ut theologiarum, ita rerum Hungaricarum scriptor probatissimus." Vgl. Apáti, *Vita triumphans civilis*, Epistola nuncupatoria, f. *5r.

- ³³ Hervormde instelling voor middelbaar onderwijs. Na het voltooien van hun studies gaven de beste studenten meestal enkele jaren leiding aan een school in een dorp of een (kleinere) stad. Vervolgens gingen ze met financiële steun van een stad en/of van adellijke beschermheren naar het buitenland voor universitaire studies.
- ³⁴ Bujtás, 'Pápai Páriz Ferenc ismeretlen levele', 194.
- ³⁵ Bozzay & Ladányi, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918*, 71., 188., 245.
- ³⁶ Musnai, *Aiud-Nagyenyed és református egyháza*, 92.; Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 745.
- ³⁷ Voor hun vriendschap zie Petróczi, 'Tótfalusi Kis Miklós és Pápai Páriz Ferenc barátsága'.
- ³⁸ Bethlen, *Historiarum pannonico-dacicarum libri X*.
- ³⁹ In 1679 schrijft hij ter gelegenheid van de dood van Farkas Bethlen een rouwgedicht; begin 1680 verblijft hij in het kasteel van de overledene te Bethlenszentmiklós [thans Sînmiclăuș in Roemenië]; in 1696 schrijft hij samen met Tótfalusi Kis een lofgedicht voor de begrafenis van Elek Bethlen, waarin zij het schrijven van *Historia* als een van de grootste daden van de overledene beschouwen. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 54., 66., 171., 612.; Varga, I., *Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei*, 481.
- ⁴⁰ Pápai Páriz, *Pax animae*.
- ⁴¹ Monok & Németh & Varga, *Erdélyi könyvesházak*, 19.
- ⁴² Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 173.
- ⁴³ Leider van de Hongaarse opstandelingen, van 1682 tot 1685 koning van Opper-Hongarije, in 1690 vorst van Zevenburgen.
- ⁴⁴ In Europa werd de opstand van Thököly over het algemeen negatief beoordeeld. Vgl. Köpeczi, *Magyarország a kereszténység ellensége*.
- ⁴⁵ Hij kreeg de opdracht in 1677 op aanbeveling van de kanselier van Zevenburgen, Mihály Teleki. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 54, 170. – De oorzaak van de negatieve houding van de Zevenburgse regeringskringen ten aanzien van Thököly was dat hij – ondanks het feit dat hij na de onthulling in 1670 van de Wesselényi-samenzwering in Hongarije, waaraan ook zijn vader had deelgenomen, in Zevenburgen politiek asiel had gekregen en trouw had gezworen aan de vorst van Zevenburgen, Apafi – naderhand had geaccepteerd dat hij door de Turkse pasja Ibrahim tot koning van Opper-Hongarije werd benoemd, hetgeen Apafi als woordbreuk beschouwde. Vgl. Angyal, *Késmárki Thököly Imre*.
- ⁴⁶ Zoványi, 'Dézsi Márton'.
- ⁴⁷ Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 710.
- ⁴⁸ Bij het leggen van het contact tussen Pápai Páriz en zijn reeds genoemde Nederlandse correspondentiepartner, Theodor Craanen, speelde – behalve dat zij dezelfde tak van wetenschap (geneeskunde) beoefenden – naar alle waarschijnlijkheid ook een rol dat beiden cartesianen waren. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 51-52.; Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, 271.
- ⁴⁹ Frederiks & Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, 620.

- ⁵⁰ Reede tot Drakenstein, *Hortus Indicus Malabaricus*.
- ⁵¹ Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, 431.
- ⁵² Pfister, *Kirchengeschichte der Schweiz*, 2: 495.
- ⁵³ Zsilinszky, 'Zürichi jegyzetek', 676-678.
- ⁵⁴ Heidegger, *Historia papatus*. Voor de vertaalde delen zie Bujtás, 'A pozsonyi vész-törvénytörvényszékéről', 133-134.
- ⁵⁵ Bibliografische gegevens betreffende het oorspronkelijke werk: Heidegger, *Enchiridion biblicum*; bibliografische gegevens betreffende de vertaling ervan: Heidegger, *Bybels handboek*.
- ⁵⁶ Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 407-412.
- ⁵⁷ Thans Dej in Roemenië.
- ⁵⁸ Pápai Páriz, *Rudus redivivum*, f. [D12v].
- ⁵⁹ Poot, *Korte historie*, 106-107.
- ⁶⁰ Het vervolg van de correspondentie tussen Van Poot en Pápai Páriz is niet bewaard gebleven. Zo is het niet bekend of de naam en de woonplaats eventueel juist op uitdrukkelijk verzoek van de oorspronkelijke auteur zijn weggelaten. Ook kennen we niet het antwoord op de vraag of Pápai van het verschijnen van de Nederlandse vertaling van zijn werk op de hoogte was en of hij wist dat zijn correspondentiepartner de Nederlandse vertaling onder zijn eigen naam uitgaf.
- ⁶¹ Daniel Ernst Jablonski (1660-1742), hofpredikant van de keurvorst van Brandenburg wendde zich in 1696 met een soortgelijk verzoek tot Pápai Páriz. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 433-436., 457., 463.
- ⁶² Pápai Páriz, *Romlott fal felépítése*.
- ⁶³ Laet, *Compendium historiae universalis*, Praefatio.
- ⁶⁴ Pápai Páriz, *Romlott fal felépítése*, 130.
- ⁶⁵ Poot, *Korte historie*, woord vooraf, f. *4[r-v].
- ⁶⁶ Pápai Páriz, *Rudus redivivum*, f. [A12r].
- ⁶⁷ Pápai Páriz, *Romlott fal felépítése*, 137.
- ⁶⁸ Poot, *Korte historie*, 17.
- ⁶⁹ Er zijn geen gegevens die erop duiden dat er een Latijnse vertaling is gemaakt van de uitgebreidere Hongaarse versie.
- ⁷⁰ Pápai Páriz, *Rudus redivivum*, f. E[1r].
- ⁷¹ Poot, *Korte historie*, 106-107. Er valt op te merken dat uit de Nederlandse vertaling ook het tweede, cursief aangegeven gedeelte weg is gevallen.
- ⁷² Pápai Páriz, *Rudus redivivum*, f. E[1r-v].
- ⁷³ Poot, *Korte historie*, 107-108.
- ⁷⁴ Dit gegeven kan er eventueel ook op duiden dat de Nederlandse vertaling al in 1690 dat wil zeggen vóór de datum van de dood van Apafi is gereedgekomen, maar pas later is uitgegeven.
- ⁷⁵ Pápai Páriz, *Rudus redivivum*, f. E3[r]-E4[r].
- ⁷⁶ Poot, *Korte historie*, 114-115.
- ⁷⁷ Aan alle bekende manuscripten (afschriften) van *Rudus redivivum* lag de uitgave van 1684 in Nagyszeben ten grondslag.
- ⁷⁸ Thans Ardud in Roemenië.

- ⁷⁹ Thans Beregovo in Oekraïne.
- ⁸⁰ Pápai Páriz, *Rudus redivivum*, f. [C1v]-C[2r].
- ⁸¹ Poot, *Korte historie*, 43-44.
- ⁸² Thans Bratislava in Slowakije.
- ⁸³ Vgl. Bujtás, 'A pozsonyi véstörvényesékről'.
- ⁸⁴ Vgl. Bujtás, 'Florentius Costerus gályarab-vonatkozású prédikációja'.
- ⁸⁵ Lampe, *Historia ecclesiae reformatae*.
- ⁸⁶ Bod, *Historia Hungarorum ecclesiastica*.
- ⁸⁷ Poot, *Korte historie*, 152-156.
- ⁸⁸ De genoemde brief van Van Poot is niet bewaard gebleven.
- ⁸⁹ András Bajcsi: werd na zijn studies in het buitenland in 1669 predikant te Küküllővár [thans Cetatea de Baltă in Roemenië], in 1678 te Bethlenszentmiklós en in 1684 te Nagyenyed. Tussen 1686 en 1705 was hij preses van de hervormde classis van Nagyenyed. Op 21 april 1685 leidde hij de dienst ter gelegenheid van de begrafenis van Pápai Páriz' eerste echtgenote. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 175.; Font, *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*, 367.
- ⁹⁰ Verwijzing naar *Naauwkeurig verhaal*, het over Hongarije handelende werk van Van Poot.
- ⁹¹ In 1689 eerden Miklós Tótfalusi Kis en Miklós Apáti Van Poot met lofgedichten, onder andere als teken van hun waardering voor zijn in de vorige voetnoot vermeld werk, en Apáti noemde hem zelfs de beste schrijver die ooit over de Hongaarse geschiedenis had geschreven (*rerum Hungaricarum scriptor probatissimus*). Vgl. Bujtás, 'Tótfalusi Kis Miklós és Holland Kelet-India', 152-154.; Idem, 'Apáti Miklós ismeretlen verse', 107-109.
- ⁹² Cursivering in het origineel. – '[Als] de selve geeyscht wiert, doe wiert hy verdruckt: doch hy en dede sijnen mont niet op: als een lam wert hy ter slachtinge geleydt, ende als een schaep dat stom is voor het aengesichte sijner scheerders, alsoo en dede hy sijnen mont niet op.' (Jesaja 53,7; Statenvertaling, editie 1637).
- ⁹³ In het origineel ontbreekt een haakje. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en haar bestuursorgaan, de Staten-Generaal.
- ⁹⁴ Lemüel, koning van Massa, uit de Bijbel.
- ⁹⁵ 'Opent uwen mont voor den stommen; voor de recht-sake van alle die omkomen souden.' (Spreuken 31,8; Statenvertaling, editie 1637). – Pápai Páriz verwijst hier met bittere woorden naar het proces dat tot de ondergang van het zelfstandig vorstendom Zevenburgen zou leiden. Het ving in 1686 aan met de aankomst te Zevenburgen van de keizerlijke generaal Friedrich Scherfenberg, vond zijn vervolg met de benoeming tot opperbevelhebber van de keizerlijke troepen in Zevenburgen van Antonio Caraffa, die het vorstendom hoge belastingen oplegde, en werd voltooid door het Apafi opgedrongen verdrag van Balázsfalva [thans Blaj in Roemenië] van 27 oktober 1687, dat tot de bezetting van Zevenburgen door het Huis Habsburg leidde. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 175., 658.
- ⁹⁶ Naar alle waarschijnlijkheid verwoordt Pápai Páriz hier als privépersoon en met een beroep op de christelijke solidariteit een gedachte die ten grondslag lag aan het

voornemen van vorst Apafi om hem en István Kolosvári naar 'buitenlandse koningen, vorsten en vorstendommen' te zenden. Ibidem, 175., 659.

⁹⁷ *Historia* van Farkas Bethlen, die op János Bethlens werk *Rerum Transylvaniae/Transylvanicarum libri quatuor* (Amsterdam, 1664) aansluit dat over de geschiedenis van Zevenburgen van 1629 tot 1663 handelt. Voor het titelblad van het laatstgenoemde werk zie de afbeelding op pagina 18.

⁹⁸ Waarschijnlijk de kanselier-geschiedschrijver Farkas Bethlen en zijn jongere broer Elek.

⁹⁹ De werkzaamheden waren in tegenstelling tot de planning in 1690 nog steeds niet voltooid en stagneerden vervolgens definitief. Ook is er geen titelblad voor het werk gemaakt. De gereed gekomen bladzijden, voorzien van een voorwoord, zijn pas in de jaren zeventig van de achttiende eeuw uitgegeven door Gottfried Schwarz. Vgl. V. Ecsedy, 'Nyomda a keresdi várkastélyban', 76-77.

¹⁰⁰ Het is niet meer na te gaan of dit inderdaad is gebeurd omdat de inventaris van de boeken van Van Poot niet bewaard is gebleven.

¹⁰¹ Imre Thököly (1657-1705) van 1682 tot 1685 koning van Opper-Hongarije, vanaf 1690 vorst van Zevenburgen. Zijn naam is in de originele tekst gecursiveerd.

¹⁰² 'Omdat de brief van Van Poot niet bewaard gebleven is, kunnen we alleen uit Pápai Páriz' reactie hierop concluderen dat Van Poot Thököly vermoedelijk negatief beoordeelde. Van Poot was goed geïnformeerd over de activiteiten van Thököly omdat er over hem zowel in de Nederlandstalige als in de Franstalige pers in Nederland regelmatig berichten verschenen. Vgl. Köpeczi, *Magyarország a kereszténység ellensége*, 33-68., 71-101. en de afleveringen van de *Hollandtsche Mercurius* uit de jaren 1680-1689.

¹⁰³ Mihály Apafi I (1632-1690), vanaf 1661 vorst van Zevenburgen.

¹⁰⁴ Thököly verloor zijn moeder toen hij twaalf jaar oud was, zijn vader stierf een jaar later. Omdat zijn vader, István, aan de Wesselényi-samenzwering tegen de Habsburgers had deelgenomen, moest hij op jeugdige leeftijd uit Opper-Hongarije vluchten. Hij vond een toevlucht in Zevenburgen, waar de familie ook landgoederen had. Apafi en de militaire commandant van het district Kővárvidék [thans Țara Chioarului in Romenië], Mihály Teleki, namen hem onder hun hoede. Op het contact tussen Thököly en Apafi werd een schaduw geworpen door het feit dat de laatstgenoemde de eerstgenoemde tegen een geringe schadevergoeding beroofde van zijn landgoed bij de stad Huszt [thans Khust in Oekraïne], dat tot de landgoederen van de familie Thököly in Zevenburgen behoorde. Thököly kreeg in 1677 toestemming van Apafi om in Zevenburgen troepen te recruteren en zich bij de de *kuruc* (gewapende anti-Habsburg rebellen) aan te sluiten. In 1679 benoemde Apafi Thököly tot leider van de opstandelingen op voorwaarde dat hij op straffe van het verlies van zijn landgoederen in Zevenburgen schriftelijk zou beloven Apafi trouw te blijven. Toen de opstandelingen in 1680 Thököly tot hun leider kozen, was de aanvaarding van het leiderschap de feitelijke opzegging van zijn verplichting en de eerste stap op weg naar zijn volledige onafhankelijkheid van Apafi. De relatie tussen Thököly en Apafi verslechterde nog meer toen pasja Ibrahim in 1682 Thököly tot koning van Opper-Hongarije benoemde en de breuk werd definitief toen Apafi met een beroep op de

ontrouw van Thököly diens landgoederen in Zevenburgen in beslag liet nemen. Vgl. Angyal, *Késmárki Thököly Imre*. – Voor de mening van binnen- en buitenlandse tijdgenoten over de omstreden figuur Thököly zie Varga, J.J., ‘Thököly Imre 1657-1705’, 90-118., 393-398.

¹⁰⁵ In de opdracht van zijn boek *Pax corporis* (Kolozsvár, 1690) noemt Pápai Páriz 1687 ‘een droevig jaar’. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 199.

¹⁰⁶ Márton Dési, collega-docent van Pápai Páriz. Na in Nederland gestudeerd te hebben was hij vanaf 1670 predikant te Kézdivásárhely [thans Tîrgu Secuiesc in Roemenië] en vanaf 1671 hoogleraar in de theologie aan het College te Nagyenyed. Pápai Páriz refereert hierbij onder meer aan het pamflet van Dési, waarmee Dési in 1685 de anticoccejaanse verhandeling van János Pósaaházi, hoogleraar te Gyulaférvár (1684), beantwoordde. Vgl. Zoványi, ‘Dézsi Márton’, 80., 86-90. – Op het titelblad van het pamflet staat volgens Károly P. Szathmáry 1687. Vgl. P. Szathmáry, *A gyulaférvár-nagyenyedi Bethlen-Főtanoda története*, 97.

¹⁰⁷ Het latere gedeelte van hun correspondentie is niet bekend.

¹⁰⁸ Pápai Páriz kocht in 1680 een huis in Nagyenyed. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 172.

¹⁰⁹ Pápai Páriz voltooide de opdracht in zijn boek *Pax corporis* op 24 juli 1687, kort voor het schrijven van de brief. Vgl. Pápai Páriz, *Békességet magamnak, másoknak*, 199.

Bibliografie

Aa, A.J. van der 1852-1878. *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. 21 delen. Haarlem: Van Brederode.

Abkoude, J. van 1745. *Aanhangsel en vervolg op het naamregister of verzaameling van Nederduytsche boeken, die in het voorgaande ontbreken, als mede die geene, die na dien tydt tot 1744. zyn uytgekomen of herdrukt*. Leiden: Van Damme.

Abkoude, J. van & Arrenberg R. 1773. *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken, welke sedert het jaar 1600 tot 1761 zyn uitgekomen, ... voorheen uitgegeven door Johannes van Abkoude; nu overzien, verbeterd en tot in het jaar 1772 vermeerderd door Reinier Arrenberg*. Rotterdam: Arrenberg.

Abkoude, J. van & Arrenberg, R. 1788. *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken, welke sedert het jaar 1600 tot 1761 zyn uitgekomen, ... voorheen uitgegeven door Johannes van Abkoude ... nu overzien, verbeterd en tot het jaar 1787 vermeerderd door Reinier Arrenberg*. 2e druk. Rotterdam: Arrenberg.

- Angyal, D. 1888-1889. *Késmárki Thököly Imre*. [Imre Thököly van Késmárk]. 2 delen. (*Magyar történeti életrajzok* 12, 15) [*Biografieën van Hongaarse historische figuren* 12, 15]. Budapest: Méhner.
- Anonymus, 1918. 'Egy ismeretlen magyar egyháztörténelmi munka?' [*Een onbekend werk over de Hongaarse kerkgeschiedenis?*]. *Dunántúli Protestáns Lap*. 29: 84.
- Apáti, M. 1688. *Vita triumphans civilis sive universa vitae humanae periphèria*. Amstelodami: Van Someren.
- Bethlen, F. 1690. *Historiarum pannonico-dacicarum libri X a clade Mohazensi 1526. usque ad finem seculi*. [Keresd: Bethlen]. (RMK II. 2036.).
- Bethlen, J. 1664. *Rerum Transylvaniae/Transylvanicarum libri quatuor, continentes res gestas principum ejusdem, ab anno 1629 usque ad an. 1663*. S.l. Amsterdam: Blaeu. (RMK III. 2238., 7678.).
- Bethlen, M. 1677. *Epistola Nicolai Bethlen... ad Ministros Exules tam Helveticae quam Augustanae Confessionis*. In: *Apologia ministrorum Evangelicorum Hungariae*. Kolozsvár. (RMK II. 1400.).
- Bod, P. 1888-1890. *Historia Hungarorum ecclesiastica*. 2 delen. Rauwenhoff, L.W.E. & Szalay, C. (eds.). Lugduni Batavorum: Brill.
- Bozzay, R. & Ladányi, S. 2007. *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918/ Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595-1918*. (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* 15). [*Peregrinatie van Hongaarse studenten in de vroegmoderne tijd* 15]. Budapest: ELTE Levéltár.
- Bujtás, L.Z. 2003. 'A pozsonyi véstörvénytörvényekről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17-18. századi holland kiadványokban' [Bewaard gebleven teksten van Hongaarse auteurs over de bloedraad van Pressburg en de tot de galeien veroordeelde predikanten in Nederlandse werken uit de zeventiende en achttiende eeuw]. *Könyv és Könyvtár*. 25: 115-157.
- Bujtás, L.Z. 2005. 'Tótfalusi Kis Miklós és Holland Kelet-India – Adalék a tipográfus műveltségéhez egy kolozsvári kiadványa és ismeretlen verse tükrében' [Miklós Tótfalusi Kis en Nederlands Oost-Indië – Bijdrage betreffende de eruditie van de typograaf in het licht van een door hem in Kolozsvár uitgegeven drukwerk en een onbekend gedicht van zijn hand]. *Könyv és Könyvtár*. 27: 125-158.

- Bujtás, L.Z. 2006. 'Apáti Miklós ismeretlen verse a Hortus Malabaricusban (1689)'. [Een onbekend gedicht van Miklós Apáti in Hortus Malabaricus (1689)]. *Lymbus. Magyarásztudományi Forrásközlemények*. 4: 99-114.
- Bujtás, L.Z. 2007. 'Florentius Costerus gályarab-vonatkozású prédikációja'. [Een predicatie van Florentius Costerus, onder meer handelend over de Hongaarse tot de galeien veroordeelde predikanten]. *Lymbus. Magyarásztudományi Forrásközlemények*. 5: 95-108.
- Bujtás, L.Z. 2008. 'Pápai Páriz Ferenc ismeretlen levele Abraham van Poothoz (1687) – Adalék az erdélyi polihisztor holland kapcsolataihoz [Een onbekende brief van Ferenc Pápai Páriz aan Abraham van Poot (1687) – Bijdrage betreffende de Nederlandse contacten van de Zevenburgse polyhistor]. *Lymbus. Magyarásztudományi Forrásközlemények*. 6: 193-210.
- Catalogus van boeken, die by Gerardus Borstius gedrukt of in groot getal te bekomen zijn*. S.l. & s.d.
- Elias, J.E. 1903-1905. *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*. Haarlem: Loosjes.
- Font, Z. (ed.) 1989. *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695-1700*. [De buitenlandse studiereis van Pál Teleki. Brieven, financiële verantwoordingen, en documenten, 1695-1700]. (*Fontes rerum scholasticarum* III). Szeged: Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség.
- Frederiks, J.G. & Branden, J. van den 1888. *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. Amsterdam: Veen.
- Heidegger, J.H. 1684. *Historia papatus, novissimo Historiae Lutheranismi et Calvinismi kata biaion reposita*. Amsterdam: Wetstein.
- Heidegger, J.H. 1688. *Enchiridion biblicum ieromnemonikon*. Amsterdam: Haring.
- Heidegger, J.H. 1689. *Bybels handboek ofte beknopte ontleding van alle de schriften des Ouden en Nieuwen Testaments*. Amsterdam: Boom.
- Köpeczi, B. 1976. "Magyarország a kereszténység ellensége". *A Thökölyfelkelés az európai közvéleményben [Hongarije is de vijand van het christendom. De opstand Thököly in de Europese publieke opinie]*. Budapest: Akadémiai.
- Kramm, C. 1860. 'Abraham van Poot'. *De Navorscher*. 10: 79-80.

- Laet, J. de 1643. *Compendium historiae universalis civilis et ecclesiasticae*. Lugduni Batavorum: Hegerus.
- Lampe, F.A. 1728. *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum: Poolsum.
- Miklós, E. 1918. 'De schr. v. A. v. P.'s "Naauwk. verhaal" (1684)'. *Nederlandsch archief voor Kerkgeschiedenis*. 15: 75-90.
- Monok, I. & Németh, N. & Varga, A. (eds.) 1994. *Erdélyi könyvesházak. [Bibliotheken in Zevenburgen] III. 1563—1757. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3) [Repertorium der intellectuele stromingen in Hongarije (zestiende-achttiende eeuw) 16/3]*. Szeged: Scriptum.
- Musnai, L. 1936. *Aiud-Nagyenyed és református egyháza. [Aiud-Nagyenyed en de Hervormde gemeente van de stad]*. Aiud–Nagyenyed: Keresztes.
- Otrokocsi Fóris, F. 1933. *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria. (Antiqua Bibliotheca Ecclesia Reformatae Hungariae Series III/1)*. Budapest: Sylvester.
- P. Szathmáry, K. 1868. A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-Főtanoda története [Geschiedenis van de Bethlen-hogeschool te Gyulafehérvár-Nagyenyed]. Nagyenyed: P. Szathmáry.
- Pápai Páriz, F. 1680. *Pax animae, az az, a' lelek bekessegeröl, es az elme gyönyörüsegeröl való tracta. [Pax animae oftewel verhandelingen over de vrede van de ziel en de zaligheid van het verstand]*. Kolozsvár: Veresegyházi Szentyei. (RMK I. 1246.)
- Pápai Páriz, F. 1684. *Rudus redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum inde a prima reformatione commentarii*. Cibinii: Jüngling. (RMK II. 1554.)
- Pápai Páriz, F. 1685. *Romlott fal felépítése (1685). [Herstel van een bouwvallige muur (1685)]*. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. 5: 129-181.
- Pápai Páriz, F. 1690. *Pax corporis az az: Az emberi testnek belső nyava-lyáinak okairól, fészkeiről, s' azoknak orvoslásának módgyáról való tracta. [Pax corporis oftewel verhandelingen over de oorzaken der inwendige kwalen en zweren van het menselijk lichaam en derzelver behandelingswijze]*. Kolozsvár: Némethi. (RMK I. 1387.)
- Pápai Páriz, F. 1977. *Békességet magamnak, másoknak [Vrede voor mezelf en anderen]*. Bukarest: Kriterion.

- Petrőczy, É. 2002. 'Tótfalusi Kis Miklós és Pápai Páriz Ferenc barátsága'. [De vriendschap tussen Miklós Tótfalusi Kis en Ferenc Pápai Páriz]. *Ráday Gyűjtemény évkönyve*. [Jaarboek van de Ráday Verzameling]. 10: 21-29.
- Pfister, R. 1964-1985. *Kirchengeschichte der Schweiz*. 3 delen. Zürich: Zwingli, Theologischer Verlag.
- Poot, A. van 1684. *Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungariën*. Amsterdam: Ten Hoorn.
- Poot, A. van [= Pápai Páriz, Ferenc] 1701. *Korte historie van de reformatie der kerken van Hongaryen en Sevenbergen. Uit verscheidene schriften, brieven, en eigene berichten t'zaam gesteld. Door A. van Poot, Med. Doctor*. Amsterdam: Borstius.
- Reede tot Drakenstein, H.A. 1678-1693. *Hortus Indicus Malabaricus, continens Regni Malabarici apud Indos celeberrimi omnis generis plantas rariores Latinis, Malabaricis, Arabicis, et Bramanum caracteribus nominibusque expressas, una cum floribus, fructibus et seminibus, naturali magnitudine a peritissimis pictoribus delienatas, et ad vivum exhibitas*. 12 delen. Amstelaedami: Van Someren, Van Dyck, Boom.
- RMK I – Szabó, K. 1879. *Régi Magyar Könyvtár. I.* [Bibliografie van oude Hongaarse boeken. I.]. *Az 1531-1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. [Bibliografisch naslagwerk betreffende de tussen 1531 en 1711 verschenen Hongaarstalige drukwerken]. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- RMK II – Szabó, K. 1885. *Régi Magyar Könyvtár. II.* [Bibliografie van oude Hongaarse boeken. II.]. *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. [Bibliografisch naslagwerk betreffende de tussen 1473 en 1711 in Hongarije verschenen niet-Hongaarstalige drukwerken]. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- RMK III – Szabó, K. & Hellebrant, Á. 1896-1898. *Régi Magyar Könyvtár. III.* [Bibliografie van oude Hongaarse boeken. III.]. *Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. [Bibliografisch naslagwerk betreffende de tussen 1480 en 1711 door Hongaarse auteurs geschreven, in het buitenland verschenen niet-Hongaarstalige drukwerken]. 2 delen. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

- Stoll, B. & Varga, I. & V. Kovács, S. 1972. *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig* [Bibliografie van de Hongaarse literatuurgeschiedenis tot 1772]. (*A magyar irodalomtörténet bibliográfiája I*). [Bibliografie van de Hongaarse literatuurgeschiedenis I]. Budapest: Akadémiai.
- Thijssen-Schoute, C.L. 1954. *Nederlands cartesianisme*. (*Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*. nieuwe reeks LX). Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.
- V. Ecsedy, J. 2009. 'Nyomda a keresdi várkastélyban, 1684-1690'. [Drukkerij in slot Keresd, 1684-1690]. *Magyar Grafika*. 52/5: 72-78.
- Varga, I. (ed.) 1988. *Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei*. [Gedichten van Ferenc Szentpáli N., György Felvinczi, Ferenc Pápai Páriz en Miklós Tótfalusi Kis]. (*Régi Magyar Költők Tára, XVII. század 13*). [Thesaurus van oude Hongaarse dichters, zeventeinde eeuw 13]. Budapest: Akadémiai.
- Varga, J.J. 2008. 'Thököly Imre [Imre Thököly] 1657-1705'. *A magyar történelem vitatott személyiségei*. [Omstreden persoonlijkheden uit de Hongaarse geschiedenis]. Budapest: Kossuth.
- Zoványi, J. 1898. 'Dézsi Márton'. *Protestáns Szemle*. 10: 83-90.
- Zsilinszky, M. 1866. 'Zürichi jegyzetek a magyar prot. egyház gyász-tizedének eseményeire nézve'. [Aantekeningen te Zürich betreffende het 'rampdecennium' van de Hongaarse protestantse kerk]. *Sárospataki Füzetek*. 10: 549-559., 672-678.